

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Transitie tussen de Romeinse periode en de vroege middeleeuwen in een perifeer gelegen microregio van Noord-Francia: de Pagus Renensis van de 4de tot de 8ste eeuw na Chr. : Een archeologische synthese

Annaert, H.E.A.P.

Citation

Annaert, H. E. A. P. (2022, September 15). *Transitie tussen de Romeinse periode en de vroege middeleeuwen in een perifeer gelegen microregio van Noord-Francia: de Pagus Renensis van de 4de tot de 8ste eeuw na Chr. : Een archeologische synthese*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3458544>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3458544>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

NEDERLANDSE SAMENVATTING

Nederlandse samenvatting

Inleiding

Deze dissertatie moet gezien worden als deel drie van de studie van het vroegmiddeleeuwse grafveld van Broechem. Terwijl delen één en twee de graven en het grafveld zelf als onderwerp hadden en gepubliceerd zijn als volume 5 in de reeks *Merovingian Archaeology in the Low Countries*, is voorliggende studie gefocust op de ruimere geografische omgeving van het grafveld en de maatschappelijke leefwereld van de gemeenschap die er begraven is.

De traditionele visies brengen deze transitieperiode in verband met discontinuïteit, een economische achteruitgang, massamigraties vanuit Germanië en de oorsprong van een domaniale samenleving. De opgravingsresultaten van het grafveld te Broechem boden een unieke kans om aansluitend bij andere recente studies, de vernieuwende theorieën aangaande deze overgangperiode in beeld te brengen. Tegenwoordig ziet men de overgang van de Romeinse periode naar de middeleeuwen als een *longue durée* proces waarbij de Romeinse en Germaanse waarden samensmolten tot een nieuwe cultuur. In de perifere regio's hebben niet alleen de Overrijnse kolonisten (zowel als gesettelde huursoldaten als nieuwe inkomende families) maar ook de autochtone Gallo-Romeinse bevolking een grote rol gespeeld in dit proces. Recent onderzoek naar de socio-economische ontwikkeling in Noordwest-Francia is dan ook meer gericht op de zgn. *peasant agency* in plaats van op de geromaniseerde elite en aristocratie. Tegelijkertijd opende het grafveld van Broechem heel wat perspectieven om het rituele aspect in de *burial archaeology* beter te begrijpen. De *rites de passage* en de transformatie van de overledene naar een voorouder staan hier centraal.

Vanuit fysisch geografisch oogpunt is het sterk verspreid en versnipperd patroon van bewoning binnen kleinere micro-regio's (pleistocene dekzandruggen en zandleemplateau tussen een rivierensysteem) van groot belang voor een beter begrip van de maatschappelijke en economische ontwikkeling van de bevolking tijdens deze transitieperiode.

Vanuit deze vernieuwende thematische en theoretische onderzoeksvizies, tracht deze dissertatie een antwoord te bieden op volgende onderzoeksvraag:

Wat onthult de beschikbare materiële cultuur afkomstig uit nederzittingslocaties en funeraire vindplaatsen, over de identiteit van de inwoners binnen het studiegebied van de pagus-Rensensis en over hun socio-economische rol binnen de heersende regionale en internationale netwerken voor de transitiefase van de Romeinse periode naar de middeleeuwen (4de tot 8ste eeuw)? Draagt deze informatie bij tot de vernieuwende ideeën die in ontwikkeling zijn aangaande deze overgangperiode?

Broechem en de pagus Renensis

Het archeologisch onderzoek van de 513 bijzettingen op het grafveld de Nierlenders te Broechem (438 inhumaties waaronder 3 paardengraven en 75 crematies uit de 5de tot midden 7de eeuw - fig. 2.1 en 2.2; pL. 1), was een ideaal uitgangspunt voor deze vernieuwende studie naar de vroegmiddeleeuwse samenleving in de periferie van Noord-Francia. Het is niet alleen het grootste maar ook het meest recent opgegraven

vroegmiddeleeuwse grafveld in Vlaanderen waarbij moderne registratietechnieken en een interdisciplinaire onderzoeksstrategie toegepast werd¹⁰⁰⁵. Bovendien ligt dit grafveld centraal in een regio die een aantal bijzondere kenmerken vertoont en geïdentificeerd kan worden als de vroegmiddeleeuwse *pagus Renensis* waarvan de oudste vermelding terug gaat tot 692. Geografisch is het gebied te herkennen als een hoger gelegen leemplateau omgeven door een netwerk van bevaarbare rivieren die toegang boden tot de Noordzee (fign. 2.4 en 2.5). De historische, toponymische en archeologische bronnen wijzen op een bewoningscontinuïteit van de Romeinse tot vroegmiddeleeuwse periode. Verder valt de perifere ligging op ten opzichte van de kerkelijke en politiek-administratieve kernen (fign. 2.6 en 2.7). De kerstening van dit perifere gebied lijkt pas in de loop van de 8ste eeuw aangevat. Ondanks deze perifere, rurale en inheemse levensomstandigheden, wijzen de grafgraven uit het grafveld op de aanwezigheid van een grote sociaaleconomische dynamiek binnen deze regio waarbij de gunstige bodemkwaliteit én de verbindende rol van het rivierenstelsel een belangrijke invloed hebben gehad.

Het dynamische en steeds veranderende karakter van een *pagus* in de vroege middeleeuwen laat niet toe de historische grenzen ervan af te bakenen. De geografische afbakening van het studiegebied gebeurde dan ook zo ruim mogelijk aan de hand van DHM, hydrografie, bodemkaart, kerkelijke structuur en geschreven bronnen. Deze begrenzing valt samen met de stroomgebied van de Schelde vanaf de monding van beide Schijnen (ten noorden), beide Netes (ten oosten en ten zuiden) en de Rupel vanaf de samenvloeiing van Dijle en Nete tot haar monding in de Schelde (ten zuiden en ten westen – fig. 2.9 en fig. Cat. 1). De chronologische afbakening is vastgelegd van de 4de tot de 8ste eeuw, de zgn. laat-Romeinse en Merovingische perioden waarbinnen tevens de gebruiksduur van het grafveld van Broechem te situeren is.

De dataset

Dankzij de invoering van de zgn. Malta-archeologie in Vlaanderen sedert het einde van de 20ste eeuw, zijn binnen het studiegebied inmiddels 121 archeologische records uit de 4de tot 8ste eeuw bekend, op te splitsen in nederzettingslocaties (n=102) en funeraire vindplaatsen (n=19). De records omvatten zowel opgravingsgegevens als meldingen van prospecties en losse vondsten. Per thema is een chronologische indeling in drie periodes doorgevoerd: 1ste tot einde 3de eeuw na Chr. (tabel 3.1) , 4de tot 6de eeuw na Chr. (tabel 3.2 en fign. 3.1 en 3.16) en 7de tot 8ste eeuw na Chr. (tabel 3.3 en fign. 3.7 en 3.17). De bewoningssporen getuigen van een sterk verspreide en zeer rurale bewoning met in de Romeinse periode enkele meer centrale, geromaniseerde kernen te Grobbendonk, Kontich, Rumst en wellicht ook Antwerpen en Duffel. Ondanks een bevolkingsafname vanaf het einde van de 3de eeuw, lijkt er toch sprake van een bewoningscontinuïteit in de 4de en 5de eeuw, vooral in het westelijke deel van het studiegebied. Vanaf de 6de eeuw nam de bevolking toe en in de 7de en 8ste eeuw ontstonden nieuwe nederzettingen en breidde de kolonisatie zich oostwaarts uit richting Kempens Plateau (pl. 2). Wegen en rivieren hebben duidelijk een belangrijke rol

¹⁰⁰⁵ Annaert 2018B.

gespeeld in deze evolutie. Sommige boerderijplattegronden behielden in de 4de eeuw hun Gallo-Romeinse invloeden (potstal) alhoewel ook typisch Overrijnse plattegronden aanwezig zijn (fign. 3.2A en B; 3.3; 3.4). Vanaf de 5de eeuw evolueert de rurale woningbouw naar kleinere eenbeukige boerdijen (fign. 3.6; 3.8-3.9; 3.10) die dan later vanaf de 6de en 7de eeuw verder evolueerden naar tweebeukige en driebeukige plattegronden (fign. 3.9-3.14). De waterputten maakten een evolutie door van de traditionele Romeinse vierkante bekisting naar een bekisting uit een uitgeholde boomstam. Geen van de nederzettingen was afgebakend met een omheining of gracht. Paleo-ecologische studies tonen een toename van bos- en heidegebied op verlaten akkergebieden, de introductie van rogge als graangewas. Wellicht nam de runderteelt af ten voordele van schapen- en varkensteelt. Tevens zijn er aanwijzingen van een artisanale productie (ijzer) op een eerder beperkte schaal (fig. 3.15). De materiële cultuur uit de nederzettingen is eerder beperkt en omvat voornamelijk handgevormd aardewerk uit een huishoudelijke productie en beperkt importmateriaal (Eifelwaar en maalstenen). Ten vroegste vanaf de 8ste eeuw zijn er indicaties voor de aanwezigheid van kleine houten kerkjes, vaak gegroeid uit een funeraire kapel.

De gegevens over funeraire locaties zijn voor de Romeinse periode veel beperkter en zelfs onbestaand voor wat betreft de 4de eeuw. Voor de latere fasen zijn wel meer maar vooral oudere en soms onvolledige gegevens bekend. Een tweetal vroegmiddeleeuwse grafvelden kwam in gebruik in de 5de eeuw, een drietal in de 6de eeuw. Deze grafvelden blijven benut tot het midden van de 7de eeuw en staan bekend als centrale begraafplaatsen (o.a. Broechem). Een elftal kleinere begraafplaatsen kwam tot stand in de 7de en 8ste eeuw en worden in verband gebracht met de stichting van nieuwe rurale nederzettingen (fig. 3.16 en tabel 3.4). De *cella memoria* die soms boven de stichtersgraven opgericht werd, evolueerde in sommige gevallen tot een eigenkerk in de 8ste eeuw en nog later in de 12de eeuw tot een parochiekerk.

Wat de geschreven bronnen betreft zijn vooral de plaatsnamen van belang, niet alleen deze vermeld in oude oorkonden (fig. 3.19) maar ook deze met een etymologische oorsprong in de pre- of vroege middeleeuwen (fign. 3.18; 3.21-3.26). De verspreiding van de oudste toponiemen is duidelijk geconcentreerd binnen het studiegebied terwijl de jongere toponiemen tevens een oost- en noordwaartse verspreiding kennen (fig. 3.27). Naast de plaatsnamen bieden de hagiografieën en vroegmiddeleeuwse teksten zoals de *Lex Salica* nuttige informatie.

Transitie van Romeins naar middeleeuws in de *pagus Renensis*. Chronologie

De 3de en 4de eeuw is getekend door een interactie tussen de autochtone Gallo-Romeinse samenleving en de allochtone 'Germaanse' inwoners die zich vanuit hun militaire hoedanigheid of via migratie definitief binnen het gebied settelden. In de loop van de 5de en 6de eeuw lijkt een nieuwe 'Frankische' identiteit gevestigd waarin de voorouders een betekenisvolle rol speelden. Vanaf de 7de eeuw is een breuk waar te nemen: niet alleen de centrale grafvelden maar ook verschillende nederzettingen werden verlaten terwijl nieuwe

nederzettingen tot stand kwamen in combinatie met een erfgericht grafveld (tabel 4.1). De symboliek van grafgiften als materiële rijkdom lijkt te worden vervangen door grondbezit. Tegelijkertijd ontstond vanuit de koninklijke aristocratie de druk tot kerstening.

Ruimte en landschap

De hydrografie van het studiegebied wordt bepaald door een rivierennet dat reeds voor de middeleeuwen een verbindende factor vormde tussen regio's en volkeren. Het belang van dit rivierennet blijkt vooral uit de nederzettingslocaties die zowat alle op korte afstand van een rivier of beek liggen. (grafieken 4.1 & 4.2 en tabellen 4.2-4.7).

De lemige bodemgesteldheid en de gunstige topografie binnen het studiegebied hadden duidelijk een gelijkaardige aantrekkingskracht. De meeste vondstlocaties zijn gesitueerd op een droge of matig droge tot matig natte lemigzand- of zandleembodem (tabel 4.8 en grafiek 4.3) en op de top van een rug of op een zuidelijke of noordelijke helling (tabel 4.9 en grafiek 4.4). Klimatologische informatie zoals gegevens over LALIA zijn echter niet voorhanden.

De verspreiding van de vindplaatsen toont verder ook aan dat het Romeinse wegennet wellicht nog in gebruik bleef. De combinatie van deze wegen en de rivieren verzekerde de continuïteit van *exchange*-activiteiten met zowel zuidelijke als noordelijke gebieden.

Sociaaleconomisch leven

De aard en de verspreiding van de nederzettingen maar ook de aanwezige materiële cultuur wijzen op een zuiver rurale samenleving. De afwezigheid van typische elitaire kenmerken in de nederzettingen (geen hallenhuizen of afgebakende woonarealen met rijke vondstensembles) of in de grafvelden (geen grafheuvels, geen uitzonderlijk rijke graven) doet vermoeden dat binnen dit gebied geen leidende aristocratie tot ontwikkeling kwam. De perifere ligging van het gebied ten opzichte van de Frankische kerngebieden laat tevens veronderstellen dat de bevolking niet rechtstreeks onder controle stond van een kerkelijke of politieke elite. Dit alles wijst op een typische *peasant*-bevolking die een zelfvoorzienende bestaan leidde waaruit mogelijk enige surplus voort kwam. De funeraire bijgaven tonen aan dat de *peasants* dank zij deze surplus of dank zij een bepaalde specialiteit van ambacht in de mogelijkheid was om actief deel uit maken van de bestaande *exchange*-netwerken.

Geestelijk leven

Alhoewel volgens het Edict van Milaan in 313 het Christendom de officiële godsdienst was in het ganse Romeinse Rijk en ook Clovis zich in 498 liet dopen te Reims, was de kerstening in de perifeer gelegen gebieden zoals de *pagus Renensis* een moeizaam en langdurig proces. De geschreven bronnen vermelden acties van missionarissen (Eligius, Amandus) vanaf de 7de eeuw maar de eerste archeologische sporen van christianisatie zijn pas zichtbaar vanaf de 8ste eeuw.

Het pre-christelijke geloof, een versmelting van Keltische, Germaanse en Romeinse religies, kadert in een kosmologisch wereldbeeld waarbij de herhaling van cycli en de kracht van de natuurelementen centraal stonden. Door het uitvoeren van rituelen verzekerde men zich van de steun van de goden voor alle bezigheden in het dagelijkse leven. De landschappelijke

context speelde een grote rol in deze religie: water in al zijn vormen maar ook bossen hadden vaak een liminale betekenis. Een ander aspect was de verering van de voorouders die een hoogtepunt bereikte in het begrafenis ritueel, tevens het transformatieproces van een verwant tot voorouder. Archeologisch zijn de pre-christelijke rituelen dan ook vooral waar te nemen in de funeraire archeologie waar de locatiekeuze voor een grafveld, de graf lay-out en -structuur, de symboliek van de bijgaven, resten van rituele maaltijden en rituelen zoals paardengraven, crematie en grafheropening vooral getuigen van een diep gewortelde vooroudercultus. Opvallend is de gelijktijdige toepassing van inhumatie en crematie die beide zonder onderscheid maar met een voorkeur voor inhumatie, in de centrale grafvelden aanwezig zijn. De invloed van het crematieritueel is duidelijk het grootst in de Scheldevallei en dus ook in het *pagus Renensis*-gebied. Mogelijk is het ritueel via Noordzee en Schelde door Overrijnse migranten ge-re-introduceerd waarna het zich verder verspreidde onder de leefgemeenschappen. Minder duidelijk is de betekenis van deposities van voorwerpen in waterrijke contexten of in paalkuilen van gebouwen, of de interpretatie van bepaalde gebouwstructuren en de iconografie van de zgn. dierstijl. De pre-christelijke rituelen lijken te kaderen binnen een collectief geheugen zodat ze gedurende lange tijd bleven voortleven in Noord-Francia en ze zelfs invloed uitoefenden op het Christendom. De vele folkloristische gebruiken met rituele achtergrond zijn immers te verklaren als een verchristelijkte vorm van oeroude rituelen (fign. 4.14 & 4.15). Dit als gevolg van de weerstand die de missionarissen ondervonden tijdens hun missies en de toegevingen die ze moesten doen om de christelijke leer aanvaardbaar te maken. Het is echter pas vanaf de 8ste eeuw dat de eerste sporen van kerstening opduiken, meestal stichtingen van (eigen)kerken en mogelijk ook enkele abdijen (Antwerpen?, Deurne?, Mechelen?) onder invloed van de meer gegoede klasse. Op basis van de verspreiding van patroniemen is het mogelijk bepaalde invloeden in de kerkstichtingen te herkennen (fign. 4.16-4.21). In het *pagus Renensis*-gebied lijkt weinig tot geen koninklijke of bisschoppelijke invloed aanwezig en lijken de stichtingen vooral gebeurd door toedoen van de missionarissen en hun abdijen.

Dit hardnekkig vasthouden aan een oeroude kosmologische natuurgodsdienst is kenmerkend voor een *peasant* maatschappij.

Het transitieproces in de aanpalende regio's.

Om te betekenis van de *pagus Renensis* naar waarde te kunnen inschatten, is het noodzakelijk het verloop van deze transitieperiode in de aanpalende gebieden nader te bekijken: Kempen en Texandria, het noordelijke kustgebied en het Centraal-Nederlandse Rivierengebied, Bovenschelde en Kanaalkust, Midden-Maasvallei, Rijnvallei en de Angelsaksische koninkrijken van Zuidoost-Engeland.

Eenzijds loopt de transitie op een drietal punten gelijk: zowat overal wijzen de archeologische gegevens op een drastische bevolkingsafname vanaf de 3de eeuw maar kan er wel gesproken worden van een bewoningscontinuïteit naar de 4de en 5de eeuw (nauwelijks in het minder vruchtbare Texandria) en een bevolkingstoename vanaf de 6de eeuw; overal lijken de (Gallo)-Romeinse waarden behouden ondanks een toenemende 'Germanisatie' en tenslotte is er in

alle gebieden een nieuwe identiteitsvorming te herkennen die soms als frankonisatie aangeduid wordt.

Anderzijds is op te merken dat in sommige gebieden de balans tussen geromaniseerde en gegermaniseerde waarden zeer verschillend is. In sterk geromaniseerde gebieden zoals het Frankische kerngebied aan de bovenloop van Schelde en Scarpe, het Midden-Maasgebied en Zuidoost-Engeland, bleef de macht in handen van de gevestigde aristocratie of nieuwe leiderfiguren. Deze elite had niet alleen greep op de urbane ontwikkeling van handelscentra langs de rivieren maar ook op de grootgrondbezitters die uit het elite-netwerk tot ontwikkeling kwamen. Deze regio's lijken zich sneller tot een domaniale samenleving te hebben ontwikkeld. De rurale, perifere en minder geromaniseerde gebieden rond de Noordzee en haar rivieren in het hinterland, bleven uit de greep van deze aristocratie en behielden hun autochtone levenswijze los van elke politieke structuur. Deze regio's bleven bewoond door allodiale boeren of *peasants* die los van enige sociale hiërarchie de grond bewerkten in een zelfvoorzienend systeem maar die onderling verbonden waren door *exchange* netwerken die hen zelfs in contact brachten met de *long distance exchange*.

De pagus Renensis

In de *pagus Renensis* zijn kenmerken van *peasant communities* duidelijk te herkennen: gemene rechten die teruggaan tot *ancestral rights* wat leidt tot een egalitaire zelfvoorzienende maatschappij; het handhaven van eeuwenoude tradities waaronder religieuze rituelen en het weren van externe invloeden; de onderlinge verbondenheid in lokale en interregionale netwerken. De surplus uit landbouw en ontginning van natuurlijke rijkdom liet de bewoners toe om via de netwerken een actieve en sturende rol te spelen in de lange-afstandsnetwerken waar ze in interactie kwamen met de elite-maatschappijen.

Tot slot worden uitgaande van de problematiek rond deze transitieperiode nog enkele aanbevelingen voor toekomstig archeologisch onderzoek voorgesteld.